

AGATA MATYSIAK-BŁASZCZYK

ORCID 0000-0002-7420-7288

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

w Poznaniu

CZAS WOLNY DZIECI I MŁODZIEŻY MIESZKAJĄCEJ NA TERENACH MIEJSKICH

ABSTRACT. Matysiak-Błaszczuk Agata, *Czas wolny dzieci i młodzieży mieszkającej na terenach miejskich* [Leisure Time of Children and Adolescents Living in Urban Areas]. *Studia Edukacyjne* no. 69, 2023, Poznań 2023, pp. 39-56. Adam Mickiewicz University Press. ISSN 1233-6688. Data przesłania tekstu: 8.09.2023. Data przyjęcia tekstu do druku: 3.10.2023. DOI: 10.14746/se.2023.69.3

Free time of children and adolescents is an important and interesting issue addressed by scholars of many disciplines. The article presents the theoretical basis of knowledge on contemporary free time paradoxes, the influence of the natural, cultural, and social environment on the organization and forms of spending free time by children and young people. The text describes factors facilitating and hindering the organization of leisure time of children and young people living in urban areas, as well as selected results of research and reports on leisure time of children and young people spending time in the city. The theoretical considerations examined in the article and the research results cited enabled conclusions for pedagogical practice concerning the free time of children and adolescents in urban areas.

Key words: children, youth, leisure time, living environment, organization of leisure time, urban environment

Tytułem wstępu

Dyskurs na temat czasu wolnego prowadzony jest wśród badaczy naukowych od wielu lat. Interdyscyplinarność tego pojęcia wskazuje na jego ważną rolę w wielu dziedzinach naukowych. Obecność dialogu odnośnie czasu wolnego pomiędzy ekonomistami, psychologami, medykami, czy pedagogami określa jego istotę w perspektywie wielu aspektów naszego życia.

Na przestrzeni lat pojęcie czasu wolnego ulegało transformacjom, które wynikały z rozwoju kultury, gospodarki, społeczeństwa, czy techniki. Jedną

ze współczesnych definicji czasu wolnego opracowała M. Czerepaniak-Walczak, według której

czas wolny jest tym interwałem podmiotowego życia, w którym osoba doświadcza dobrostanu intelektualnego, emocjonalnego i fizycznego, w rezultacie możliwości samodzielnego, suwerennego przejawiania czynności posiadających znamiona dobrowolności i niekomercyjności oraz będących źródłem satysfakcji. Należy podkreślić, że brak któregoś z elementów członu definiującego sprawia, że czas człowieka wypełniony jest obowiązkami albo jest źródłem doświadczenia przymusu, zniewolenia, deprywacji. Dodać należy również, że czas wolny jest tkanką życia osobistego, potwierdzenia siebie jako jednostki prywatnej, a jednocześnie daje szansę uczestnictwa w sferze publicznej (Czerepaniak-Walczak, 2007, s. 326).

Autorka w swojej obszernej definicji wymienia wiele czynników wpływających na to, co określamy mianem czasu wolnego. Interpretując rozważania naukowe poświęcone problematyce czasu wolnego, uzyskujemy pewną listę współczesnych problemów dotyczących tego pojęcia.

Spędzanie czasu wolnego jako czynność dobrowolna i niekomercyjna wydaje się jednym z najważniejszych problemów współczesnego społeczeństwa. Nie ulega wątpliwości, że komercjalizacja form aktywności w czasie wolnym jest znakiem naszych czasów. Ludzie chętnie biorą udział w wydarzeniach, które z jednej strony służą rozrywce i noszą znamiona przyjemnej dla uczestnika formy spędzania czasu wolnego, a z drugiej prowadzą do korzyści materialnych ich organizatorów (Mokras-Grabowska, 2015, s. 21). Wiele form współczesnej rozrywki, szczególnie na obszarach miejskich, jest nastawionych na zysk płynący od masowych odbiorców, co w pewien sposób wyklucza jego niekomercyjność. Czas wolny jako czynność niekomercyjna wydaje się trudna do osiągnięcia. Biorąc pod uwagę korzystanie z dóbr obecnej kultury, trudno znaleźć wśród nich takie, które jednoznacznie można nazwać dobrami niekomercyjnymi. Komercyjność czasu wolnego polega przede wszystkim na jego masowości oraz potrzebie zapłaty za uczestnictwo w nim.

Ponadto, należy także zwrócić uwagę na dobrowolność spędzania czasu wolnego. Postmodernizm sprawił, że jednostka spędza czas wolny w sposób, który obecnie jest narzucany czy preferowany przez większość społeczeństwa. Prowadzi to do powstania zjawiska przymusowego czasu wolnego, który powoduje powielanie wzorców zachowania w tej strefie życia (Mokras-Grabowska, 2015, s. 22). Współcześnie mamy do czynienia z pewnego rodzaju modnymi formami spędzania wolnego czasu. Mianem mody można nazwać to, co w danej chwili wydaje się atrakcyjne dla środowiska. Człowiek zaczyna interesować się i powielać zachowania, które w pewien sposób narzucane są przez media czy najbliższe otoczenie. Uczęszczanie na siłownię, bieganie, oglądanie popularnych programów telewizyjnych, rękodzieło, a nawet czytanie danej literatury może być obecnie wynikiem panującego przeko-

niania, że jest to modne. W tym momencie należy zadać pytanie, czy obecne formy spędzania czasu wolnego zawsze prowadzą do prywatnego rozwoju jednostki oraz jego dobrostanu. Biorąc pod uwagę fakt, że kierujemy się wyborem formy swojej aktywności w czasie wolnym, pod wpływem mody czy społecznym przekonaniem o prestiżu i wartości danej czynności, można postawić tezę, że samorozwój zostaje zaburzony. Aktywność ma doprowadzić do osiągnięcia pewnego rodzaju statusu w środowisku, a nie do samorozwoju. Ważnym aspektem wpływającym na organizację czasu wolnego jednostki współcześnie staje się moda. Atrakcyjne dla środowiska formy spędzania czasu wolnego są bardziej pożądane. W dobie praktycznie nieograniczonego dostępu do mass mediów, to właśnie one dyktują warunki modnych aktywności, a korzystanie z nich samo w sobie staje się sposobem na spędzanie wolnego czasu. Przykładem mody wpływającej na wybierane formy spędzania czasu wolnego jest troska o zdrowie. W swojej pracy E. Malchrowicz-Moško oraz J. Poczta podkreślają, że

obecnie szeroko pojęta troska o zdrowie, czyli odpowiednie odżywianie, regularna aktywność fizyczna, odpowiednia ilość snu, unikanie stresu i używek, dbałość o higienę własną i otoczenia – stało się modne. Na zmiany w świadomości ludzi silnie wpływają m.in. media, gdzie temat zdrowego stylu życia gości coraz częściej (Malchrowicz-Moško, Poczta, 2018, s. 152).

Zdrowy tryb życia, uprawianie sportu, posiadanie atletycznej sylwetki, odpowiednie odżywianie, czy zainteresowanie zdrową żywnością są współcześnie tematem bardzo modnym. Oczywiście, wszystkie te aspekty mają pozytywny wpływ na zdrowie człowieka. Jednakże, z drugiej strony można też dostrzec pewne zagrożenia. Moda na wyrzeźbione ciało często prowadzi do przedstawiania aktywności w sposób tak wyidealizowany, że wydaje się on niemożliwy do osiągnięcia dla większości społeczeństwa. Moda w organizacji spędzania czasu wolnego odnosi się do wielu jego form. Dorośli, dzieci oraz młodzież chętnie korzystają z czasu wolnego w sposób, który jest modny i akceptowany przez środowisko. Wszechobecne media kreują modę na wybrane formy organizacji czasu wolnego, co doprowadza do środowiskowego nacisku na jednostkę, aby go powielić.

Powyższe przykłady mogą wskazywać, że współczesne formy spędzania czasu wolnego zagrażają definicyjnej dobrowolności, niekomercyjności oraz prywatnemu rozwojowi. Nie wyklucza to możliwości osiągnięcia tych czynników przez jednostkę, ale wskazuje na współczesne trudności związane z tematyką czasu wolnego. Mogłoby się wydawać, że przytoczona i przeanalizowana pod względem problemów czasu wolnego definicja odnosi się głównie do osób dorosłych. Nic bardziej mylnego – wpisuje się ona również w definicję czasu wolnego dzieci oraz młodzieży. Oczywiście, same formy spędzania wolnego

czasu przez dorosłych i dzieci mogą się różnić (nie wszystkie aktywności są dedykowane dla każdej grupy wiekowej), ale ich istota pozostaje taka sama.

Trudności w organizacji czasu wolnego współczesnej jednostki dotyczą także poglądu na temat kurczenia się czasu. M. Castells zwraca uwagę na kompresję przestrzeni i czasu, która doprowadza do funkcjonowania w „bezczasowym czasie”. Ideologia ta ma na celu zwrócenie uwagi na fakt przytłaczania jednostki przez ofertę możliwych do skonsumowania dóbr, ciągle podejmowanie wyborów konsumpcyjnych w danej puli czasu (Lipski, 2008, s. 209).

Ponowoczesne społeczeństwo jest zmuszone do podejmowania ciągłych decyzji, narażone na docierające zewsząd dobra konsumenckie oraz stawiane przed niekończącymi się wyborami, które wpływają na poczucie deficytu i kurczenia się czasu wolnego.

Środowisko życia a czas wolny dzieci i młodzieży

Organizacja oraz formy spędzania czasu wolnego przez dzieci i młodzież pozostają przedmiotem stałego zainteresowania pedagogiki społecznej. Ta subdyscyplina naukowa zwraca szczególną uwagę na związek pomiędzy środowiskiem życia; środowiskiem przyrodniczym, kulturowym oraz społecznym a wyborem form spędzania czasu wolnego przez jednostkę. Helena Radlińska uznała, że

środowisko, w przeciwieństwie do otoczenia, to zespół warunków, wśród których bytuje jednostka, i czynników przekształcających jej osobowość, oddziałujących stale lub przez dłuższy czas. Pedagogika społeczna zajmuje się stosunkiem jednostek i grup do środowisk życia (przyrodniczego, kulturowego i osobowego) oraz ich rolą jako składników środowisk i czynników przemian (Radlińska, 1961, s. 366).

Twórczyni naukowych podstaw pedagogiki społecznej w Polsce zwróciła uwagę na dialektyczny związek jednostki ze środowiskiem. Relacja pomiędzy jednostką a środowiskiem jest bowiem obustronnie dynamiczna. Człowiek jako istota potencjalnie aktywna może przekształcać i przetwarzać otaczające go środowisko. Jednak z drugiej strony, rozwój człowieka jest uwarunkowany tymże środowiskiem (Cichosz, 2007, s. 24). Interakcja pomiędzy środowiskiem a jednostką staje się podstawą społecznego rozwoju człowieka. Każdy z nas wywodzi się z jakiegoś środowiska, które ma niezaprzeczalny wpływ na nasze życie, a jednocześnie bycie częścią danego środowiska pozwala nam na jego kształtowanie oraz wprowadzanie w nim pewnych zmian. Znaczący wpływ na rozwój dzieci i młodzieży mają kolejne składniki środowiska życia:

środowisko przyrodnicze, kulturowe oraz społeczne, które mogą znacząco wpływać na dobrostan człowieka. Dzięki analizie tych oddziaływań otrzymujemy pełen pogląd na interakcję jednostka – środowisko życia.

Środowisko przyrodnicze stanowi ten obszar życia człowieka, który jest bezpośrednio związany z naturą. Dotyczy on wszystkich czynników przyrodniczych, zarówno pozostających wytworem samej natury, jak i tych, które zostały ukierunkowane w wyniku ingerencji człowieka. Przyroda i otoczenie naturalne mają ogromny wpływ na prawidłową kondycję fizyczną oraz psychiczną jednostek. Dzieci oraz młodzież przebywające na łonie natury łatwiej osiągają stan relaksu i regenerują siły (Martyka, 2012, s. 110).

Ta grupa wiekowa wyróżnia się skłonnością do obojętnego wyboru aktywności na świeżym powietrzu. Szczególnie dzieci, które nadal uczą się otaczającego je świata, lgną do jego poznawania poprzez bezpośredni kontakt z przyrodą. W środowisku miejskim czy wielkomiejskim trudniej o zorganizowanie przestrzeni, w której człowiek może obcować z naturą. Idea wielowymiarowych korzyści płynących z kontaktu ze środowiskiem oraz jej wieloaspektowego wpływu na jednostkę przyświeca nie tylko pedagogom, ale także architektom. Ch. Alexander podkreśla, że

ludziom potrzebny jest kontakt z drzewami, roślinami i wodą. W trudny do określenia sposób ludzie są w stanie odnaleźć pełnię siebie w obecności przyrody, potrafią głębiej wejść w siebie i czerpać ożywczą energię z życia roślin, drzew i wody (Alexander, 2008, s. 815).

Natomiast, A. Martyka zwraca szczególną uwagę, że tylko możliwość dostępu do związanych z naturą przestrzeni (parki, lasy, jeziora, przestrzeń zielona, ogródki jordanowskie) w miastach mogą skłonić dzieci oraz młodzież miejską do wybierania form spędzania wolnego czasu, których podstawą jest kontakt ze środowiskiem naturalnym (Martyka, 2012, s. 110). Ażeby zaistniała możliwość dialektycznego związku pomiędzy jednostką a środowiskiem naturalnym, kontakt z przyrodą powinien być stały lub długotrwały. Człowiek obcujący z naturą sporadycznie nie wchodzi w interakcję z tym obszarem środowiska życia. Może rzecz jasna czerpać korzyści z takiego kontaktu, ale nie umożliwia on powstania warunków do czynnego wykorzystania środowiska przyrodniczego jako przestrzeni organizacji czasu wolnego.

Dostęp do dóbr kultury oraz dziedzictwa narodowego, będących składnikami środowiska kulturowego, wydaje się o wiele łatwiejszy niż organizacja czasu wolnego oraz interakcja na linii jednostka – natura w obszarze miejskim. S. Lachowski oraz M. Florek podkreślają, że „istotnym elementem przygotowania do życia w społeczeństwie jest kultura” (Lachowski, Florek, 2007, s. 288). Obszar miejski charakteryzuje się łatwiejszym dostępem do

dóbr kultury niż inne obszary życia jednostki. Tereny miejskie zdecydowanie dominują w możliwości korzystania z teatrów, muzeów, bibliotek, centrów edukacji, czy poznawania zabytków lub kultury wysokiej. Wysoce rozwinięte środowisko kulturowe umożliwia zorganizowanie wartościowych i interesujących form aktywności w czasie wolnym. Brak barier w dostępie do dóbr historycznych i współczesnych, będących wytworem człowieka, pozwala na organizację czasu wolnego w środowisku kulturowym (Martyka, 2012, s. 110). Obcowanie dzieci i młodzieży z dobrami kultury oraz narodowego dziedzictwa sprzyja dobrostanowi społecznemu oraz rozwija kulturową funkcję czasu wolnego.

Zarówno środowisko przyrodnicze, jak i kulturowe znacząco wpływają na wybór jednostki odnośnie form spędzania czasu wolnego, co może wiązać się z jej późniejszymi zainteresowaniami, ścieżką edukacji, czy wyborem zawodu. Jednak to środowisko społeczne stanowi obszar, który oddziałuje na jednostkę najsilniej. Podstawowymi determinantami z kręgu środowiska społecznego, które wpływają na organizację i formy spędzania czasu wolnego są przede wszystkim rodzina, grupa rówieśnicza, instytucje edukacyjne, czy mass media.

Rodzina jest podstawową grupą społeczną, która odznacza się silnym wpływem na organizację życia jednostki, a przede wszystkim budowaniu jej dobrostanu. Czas spędzany wspólnie z rodziną jest ważny dla rozwoju jej członków, ponieważ dotyczy interakcji z osobami, które są ze sobą związane emocjonalnie. Dzieci obserwując swoje najbliższe otoczenie, powielają zachowanie rodziny, przyjmując wartości oraz wzorce postępowania, jednocześnie uznając je jako odpowiednie, naturalne i najlepsze (Bojarska, 2016, s. 13). Rodzina jako pierwsza grupa społeczna, w której zachodzi proces wychowawczy, stanowi dla jednostki pierwowzór zachowań, także tych związanych z czasem wolnym. To również w rodzinie zachodzi transmisja kulturowa znacząco wpływająca na organizację czasu wolnego.

Kolejną po rodzinie grupę społeczną cechującą się wysokim poziomem oddziaływania na człowieka stanowi grupa rówieśnicza. Współcześnie, ilość różnych bodźców oddziałujących na uczestników w grupach rówieśniczych jest tak wielka, że bardziej niż kiedykolwiek jednostka jest narażona na niepożądane wpływy wychowawcze (Bojarska, 2016, s. 14). Wpływ grupy rówieśniczej na wybierane formy spędzania czasu wolnego wydaje się nieść pewne ryzyko. W grupie rówieśniczej dochodzi do spotkania jednostek, pochodzących z różnych środowisk lokalnych, rodzin oraz kręgów kulturowych, co powoduje możliwość przejęcia pewnych niepożądanych wzorców zachowania od osób, które zupełnie różnią się od danej jednostki. Oczywiście, przebywanie w grupie rówieśniczej niesie ze sobą jednoczesną możliwość pozy-

tywnego oddziaływania, ale także istnieje prawdopodobieństwo negatywnej transmisji kulturowej.

Dla dzieci oraz młodzieży uczęszczanie do szkoły nie stanowi bowiem elementu czasu wolnego – jest obowiązkiem i pracą. Jednakże, instytucje edukacyjne również wywierają wpływ na podejmowane przez uczniów czynności i aktywności w czasie wolnym i kształtowanie ich dobrostanu. Według Okonia,

mówiąc o naszych szkołach, należy zadać sobie pytanie, czy potrafią one zachęcać młodzież do rozwiązywania różnych sytuacji życiowych, a w szczególności, czy przygotowują do dalszego samodzielnego rozwijania kultury czasu wolnego (Okoń, 1987, s. 16).

Oprócz wpływu wychowawczego i kulturowego, szkoły cechuje także odpowiednie ukierunkowanie dzieci oraz młodzieży na aktywność fizyczną. Ta grupa wiekowa charakteryzuje się naturalną potrzebą ruchu. Istotne więc jest organizowanie w odpowiedni sposób zajęć wychowania fizycznego. Korzystne z punktu widzenia pedagogiki społecznej staje się organizowanie zajęć, które rozbudzają w młodych ludziach chęć podejmowania aktywności fizycznej także poza szkołą. Ponadto, instytucje edukacyjne prowadzą także zajęcia pozaszkolne, takie jak kółka zainteresowań czy kluby dyskusyjne, w których uczestnictwo stanowi atrakcyjną formę spędzania czasu wolnego i samorozwoju (Olszewski-Strzyżowski, Drózd, 2017, ss. 55-56). Szkoła jest miejscem spotkań grupy rówieśniczej w przestrzeni, w której zachodzi kontrolowany proces wychowawczy. Dzięki temu odpowiednie oddziaływania wychowawcze mogą mieć potencjalny wpływ na rozwój form spędzania czasu wolnego przez dzieci i młodzież.

Kolejnym elementem środowiska, które ma niezaprzeczalny wpływ na podejmowane formy aktywności przez dzieci oraz młodzież są z pewnością mass media. Współcześnie mamy do czynienia z wszechobecnymi medialnymi dobrami technologicznymi, głównie telewizją oraz Internetem i związanymi z nimi działaniami. Przekazy medialne charakteryzują się dużym wpływem nie tylko na zainteresowania dzieci oraz młodzieży, ale także na sam wybór podejmowanych przez nich aktywności w czasie wolnym. A. Kusztełak oraz N. Tworek zwracają uwagę na charakterystykę współczesnego pokolenia jako „pokolenia www”. Mamy tutaj do czynienia z dziećmi oraz młodzieżą, którzy swoją aktywność prowadzą głównie w przestrzeni internetowej. Internet służy im zarówno do celów edukacyjnych, jak i rozrywkowych. Funkcjonowanie jednostki sprowadza się głównie do rzeczywistości wirtualnej, gdzie oddaje się ona interaktywnej rozrywce, uczestniczeniu w wirtualnej społeczności oraz związanej z tym aktywności w czasie wolnym (Kusztełak, Tworek, 2009, s. 27). A. Matysiak-Błaszczuk i M. Zychowicz podają, że współcześnie dzieci i młodzież nadmiernie korzystają z różnorodnych mediów społeczno-

ściowych, oglądania i udostępniania w Sieci materiałów wideo, produkcji filmowych, seriali, podcastów, czy blogów, co często jest przyczyną przeciążeń informacyjnych, poczucia zagubienia oraz obaw, że kiedy młodzi ludzie są offline bez ich udziału odbywają się interesujące wydarzenia, co może doprowadzić do kompulsywnego, nieustannego korzystania z nich (Matysiak-Błaszczyk, Zychowicz, 2021, ss. 101-103). Przestrzeń internetowa niesie ze sobą wiele korzyści, ale i zagrożeń. Dlatego, tak ważna wydaje się kontrola aktywności dzieci oraz młodzieży w tym obszarze.

Każde z wymienionych środowisk odgrywa znaczącą rolę w życiu jednostki. Czynniki składowe środowiska życia wpływają na podejmowane przez dzieci formy aktywności w czasie wolnym i ich dobrostan. To z kolei ma relatywny wpływ na całe przyszłe życie jednostki. Od form spędzania czasu wolnego mogą zależeć przyszłe zainteresowania, wybór ścieżki edukacyjnej, wykształcenia, zawodu, a nawet statusu społecznego. Dlatego, tematyka czasu wolnego i jego dobrostanu powinna pozostać w kręgu zainteresowań praktyki pedagogicznej.

Czynniki ułatwiające i utrudniające organizację czasu wolnego dzieci i młodzieży mieszkającej w mieście

Wiedza na temat wpływu środowiska życia na formy spędzania czasu wolnego przez jednostkę pozwala wyłonić kilka czynników środowiskowych, które wpływają na jego organizację. Jako główne z nich można wymienić poziom wykształcenia rodziców, pochodzenie społeczne, tradycje rodzinne, warunki socjalno-bytowe oraz panującą modę. Należy zauważyć, że cztery z pięciu wymienionych czynników mają bezpośredni związek z rodziną, co potwierdza fakt jej ogromnego znaczenia w procesie wychowania do racjonalnego korzystania z czasu wolnego. Ponadto, pomiędzy tymi czterema czynnikami może dochodzić do wzajemnego oddziaływania. Oznacza to, że każdy z nich może być powodem wystąpienia kolejnego, a pomiędzy poszczególnymi czynnikami możemy zauważyć dialektyczny związek. Triada: poziom wykształcenia rodziców – pochodzenie społeczne – warunki socjalno-bytowe mogą być składnikami materialnego dobrostanu rodziny. Nie ulega wątpliwości, że w rodzinie niemającej problemów materialnych łatwiej zapewnić jej członkom odpowiednie formy spędzania wolnego czasu. Bezrobocie i wiążące się z nim ubóstwo mogą wynikać z poziomu wykształcenia rodziców oraz pochodzenia rodzinnego i bezpośrednio wpływać na warunki socjalno-bytowe. W takiej sytuacji może dojść do zaburzenia ważnej funkcji rodziny, jaką jest tworzenie odpowiednich warunków kulturalnych, które

umożliwiają rozwój zainteresowań dziecka. W wyniku braku odpowiednich środków finansowych dochodzi do zawężenia form spędzania czasu wolnego w obrębie domu i rodziny. Niestety, najczęściej powoduje to wybór biernych form wypoczynku i spędzania wolnego czasu, jak oglądanie telewizji czy korzystanie z Internetu (w różnych jego formach). Rozwijanie zainteresowań dzieci i organizacja ich czasu wolnego w rodzinie ubogiej nie stanowią priorytetu rodziny. Powoduje to szereg problemów, jakie dziecko czy młody człowiek może doświadczać, w tym braku akceptacji w grupie rówieśniczej, niemożności uczestnictwa w kulturze popularnej oraz wysokiej (Krzysińska-Żach, 2007, ss. 49-54). Czas wolny przejawia się w literaturze również jako forma rekreacji. To, czy w rodzinie kultywuje się formy aktywnego spędzania czasu wolnego może zależeć między innymi od tradycji rodzinnych. Rodzice, którzy w dzieciństwie mieli czynny kontakt z aktywnym spędzaniem czasu wolnego częściej starają się zapewnić swoim dzieciom podobne formy organizacji wypoczynku. Efektem takiego zachowania jest ukształtowanie postawy prorodzinnej, która transmituje pozytywne wzory następnym pokoleniom (Kwilecki, 2011, s. 67).

Przestrzeń miejska niesie ze sobą wiele możliwości w organizacji czasu wolnego. Wydaje się, że życie w mieście sprzyja w wyborze atrakcyjnych form aktywności w czasie wolnym. Niestety, istnieje również wiele trudności związanych z organizacją czasu wolnego dzieci oraz młodzieży z terenów miejskich. Przestrzeń miejska z jednej strony daje wiele możliwości, a z drugiej jest często ograniczona w dostępność terenów. Środowisko naturalne zostaje w mieście zatracane na rzecz jego urbanizacji i komercjalizacji. Obecnie zauważono potrzebę odpowiedniego organizowania i utrzymywania terenów umożliwiających aktywność na świeżym powietrzu. W wyniku miejskiego zagospodarowania terenów wolnej przestrzeni, która umożliwia aktywność i spędzanie czasu wolnego na świeżym powietrzu, pozostaje bardzo niewiele. W związku z tym coraz częściej dochodzi do prób reorganizacji istniejących przestrzeni miejskich (Martyka, Sikora, Figurska-Dudek, 2021, s. 30). Przebudowanie istniejących obiektów czy przestrzeni nie należy jednak do łatwych zadań. Próby ich reorganizacji wiążą się często z dużymi nakładami finansowymi. Należy zauważyć, że pojawienie się potrzeby tworzenia różnorodnych terenów w przestrzeni miejskiej wskazuje jednocześnie na trudność związaną z jej różnorodnością. Dodatkową trudnością w organizacji czasu wolnego dzieci i młodzieży z terenów miejskich jest także hierarchizacja przestrzeni czasu wolnego.

Rozmieszczenie obiektów, miejsc i usług związanych z czasem wolnym nie jest równomierne, a ich lokalizacja zależy m.in. od ich rodzaju oraz częstotliwości korzystania z nich (Derek, 2014, s. 215).

Pojawia się zatem zależność pomiędzy miejscem zamieszkania a możliwością korzystania z miejskiej oferty form spędzania czasu wolnego.

Zatrudnienie rodziców i ich kariera zawodowa stanowią kolejny czynnik, który z pewnością wpływa na organizację czasu wolnego dzieci i młodzieży oraz ich dobrostan. W sierpniu 2022 roku Główny Urząd Statystyczny poinformował, że współczynnik aktywności zawodowej osób w wieku produkcyjnym wynosił 57,9%. Wśród osób zamieszkujących miasta wskaźnik zatrudnienia wynosił 56,4% (<https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rynek-pracy/pracujacy-bezrobotni-bierni-zawodowo-wg-bael/pracujacy-bezrobotni-i-bierni-zawodowo-wyniki-wstepne-badania-aktywnosci-ekonomicznej-ludnosci-2-kwartal-2022-roku,12,52.html>).

Zatrudnienie rodziców niezaprzeczalnie wpływa na organizowanie czasu wolnego dzieci i młodzieży. Jeśli są zbyt zapracowani, często pozostawiają kwestie organizacji czasu wolnego ich dzieci zupełnemu przypadkowi. W kwestii zatrudnienia rodziców a organizacji czasu wolnego dochodzi do swoistego dualizmu. Z jednej strony zatrudnienie rodziców powoduje możliwość zwiększenia nakładów finansowych na organizację czasu wolnego, z drugiej strony – zapracowani rodzice często sami nie mają czasu na przemyślenie form spędzania czasu wolnego przez ich dzieci.

Brak racjonalnie przemyślanej organizacji czasu wolnego dzieci i młodzieży dotyczy nie tylko rodziców, ale także instytucji edukacyjnych oraz wychowawczych. Na istotę troski instytucji wychowawczych w organizacji czasu wolnego dzieci zwraca uwagę Anna Jakubowicz-Bryx. Według autorki, szkoła to drugie po rodzinie środowisko, które powinno zająć się organizacją czasu wolnego dzieci, a nauka do racjonalnego wykorzystania czasu wolnego winna rozpocząć się już w przedszkolu.

To właśnie przedszkole jest pierwszą instytucją, w której możemy mówić o kształtowaniu nawyków i umiejętności organizowania i realizacji czasu wolnego. W nim dziecko uczy się wykorzystywania własnej inicjatywy, a jest to przede wszystkim rozwijanie inicjatywy w zabawie, będącej naturalną oraz podstawową formą rozrywki w tym wieku (Jakubowicz-Bryx, 2010, s. 270).

Zarówno rodzice, jak i kadra pedagogiczna oraz związane z nią instytucje muszą mieć świadomość istotnej roli dorosłych w dziedzinie organizacji czasu wolnego młodych ludzi. Brak odpowiedniego przygotowania kadry pedagogicznej oraz niezrozumienie potrzeby organizacji czasu wolnego dzieci oraz młodzieży stanowi kolejną trudność w tym zakresie i zakłóca osiąganie dobrostanu jednostek. Czas wolny oraz dobrostan dzieci i młodzieży nadal pozostaje obszarem, który nie należy do najważniejszych zainteresowań instytucji wychowawczych i edukacyjnych. Jak wskazuje Elżbieta Marek, jest to duży błąd, ponieważ

życie współczesnej szkoły powinno stwarzać uczniom warunki do uprawiania różnorodnej działalności poznawczej, kulturalnej, organizacyjnej, rozrywkowej, technicznej, przyrodniczej, sportowo-turystycznej i towarzyskiej. Należy zwrócić uwagę na to, że aktywność ta, choć celowo pobudzana i ukierunkowana przez wychowawców, opierać się będzie z reguły na dobrowolnym udziale dzieci w zajęciach organizowanych dla różnorodnie dobranych grup. Dzięki przemyślanej organizacji zajęć szkoła może być coraz bardziej lubiana przez dzieci, bliższa im, a także wszechstronniej i efektywniej wychowująca. Wiele z tych zamierzeń łatwiej jest osiągnąć poprzez odpowiednie zorganizowanie uczniom czasu wolnego (Marek, 2007, s. 35).

Zajęcia pozaszkolne często spotykają się z małym zainteresowaniem uczniów. Niestety, wiele instytucji od lat nie rozwija własnej oferty w tej sferze. Szkoły często oferują zajęcia w zaledwie kilku obszarach zainteresowań uczniów. Brak propozycji zajęć, które podążają za współczesnymi zainteresowaniami, powoduje niską frekwencję uczestników.

Dodatkową trudnością w odpowiedniej organizacji czasu wolnego dzieci oraz młodzieży staje się także ich przeciążenie fizyczne oraz psychiczne, które obniża dobrostan. Główną przyczynę stanowi ilość obowiązków wypełniających czas po szkole. System edukacji nakłada bowiem na uczniów dużą ilość zadań oraz materiałów, które należy przyswoić po zajęciach lekcyjnych. Na ten problem zwrócił uwagę Rzecznik Praw Dziecka. W informacji o działalności Rzecznika Praw Dziecka za rok 2016 możemy przeczytać:

ilość zadawanych prac domowych uczniom w wielu szkołach znacznie ogranicza im swobodne dysponowanie czasem po zajęciach w szkole. Uniemożliwia to dzieciom i młodzieży rozwijanie zainteresowań, aktywności fizycznej, wpływa na jakość relacji rodzinnych i towarzyskich. Problem wymaga refleksji ze strony nauczycieli i wnikliwego nadzoru ze strony dyrektora szkoły (Informacja o działalności Rzecznika Praw Dziecka za rok 2016 oraz uwagi o stanie przestrzegania praw dziecka, 2017, ss. 473-474).

Brak czasu spowodowany ilością obowiązków szkolnych, które należy wykonać poza szkołą przyczynia się do przeciążenia młodych ludzi zarówno pod kątem psychicznym, jak i fizycznym. Stanowi to dużą trudność w organizacji ich czasu wolnego, ponieważ często są oni zbyt zmęczeni, aby uczestniczyć w kolejnych zorganizowanych zajęciach, a ponadto ilość obowiązków powoduje brak czasu na rozwijanie własnych zainteresowań w czasie wolnym od nauki. W przestrzeni miejskiej można spotkać wiele trudności związanych z organizacją czasu wolnego dzieci oraz młodzieży, które nie sprzyjają osiągnięciu dobrostanu. Nie ulega jednak wątpliwości, że te związane bezpośrednio z miastem jako lokalizacją spędzania czasu wolnego niosą ze sobą również wiele korzyści. Miasto jako miejsce spędzania wolnego czasu można postrzegać zarówno pod kątem trudności, jak i wielu możliwości.

Środowisko miejskie charakteryzuje się również wieloma perspektywami form spędzania czasu wolnego. Miasto oferuje wiele możliwości, które pozwalają młodym mieszkańcom na zaspokojenie podstawowych potrzeb rekreacyjnych oraz rozrywkowych. Pod względem instytucjonalnym oferta ta wydaje się nieograniczona. Przestrzeń miejska zazwyczaj wypełniona jest wieloma ofertami umożliwiającymi atrakcyjne spędzanie czasu wolnego przez dzieci oraz młodzież. Instytucje organizujące „czas po szkole” zazwyczaj funkcjonują w godzinach popołudniowych i wieczornych, co umożliwia korzystanie z ich oferty większej liczbie użytkowników. Przestrzeń miejska wypełniona jest miejscami, w których można zadbać o dobrostan dzieci i młodzieży. Wielu badaczy podkreśla, że przestrzeń czasu wolnego wpływa na przemiany zachodzące we współczesnych miastach. Istotnym elementem miejskiego życia stają się więc miejsca, które mają związek z możliwościami zaspokajania potrzeb z dziedziny kultury, sztuki, rozrywki, sportu i rekreacji ich mieszkańców (Kowalczyk, Derek, 2015, s. 313). Miasto charakteryzuje się dużym dostępem do dóbr kulturalnych, dzięki którym młodzi ludzie mogą rozwijać swoje pasje, hobby, czy zainteresowania. Przestrzeń miejska zdecydowanie dominuje w dostępie do kin, teatrów, muzeów, filharmonii, opery, centrów kultury, szkół językowych, czy prywatnych ośrodków i instytucji wspierających rozwój zainteresowań dzieci oraz młodzieży. Na podstawie badań Anny Martyki można wyróżnić kilka miejsc organizacji czasu wolnego młodych ludzi w miastach. Wśród dzieci i młodzieży z obszarów miejskich dużą popularnością cieszy się uczęszczanie do kina czy teatru. W niektórych miastach można zaobserwować tendencję do chętnego korzystania z ofert zajęć organizowanych w świetlicy szkolnej oraz pozalekcyjnych kółkach zainteresowań. Dzieci żyjące na co dzień w mieście biorą udział w takich zajęciach, jak nauka gry na instrumencie, lekcje tańca, czy dodatkowe lekcje rozwijające ich szkolne zdolności, na przykład językowe czy matematyczne. Oprócz tego przestrzeń miejska umożliwia także rozwój sportowych zainteresowań dzieci oraz młodzieży, które uczestniczą w treningach koszykówki, siatkówki, czy piłki nożnej (Martyka, 2012, ss. 115-116). Miasto jest więc przestrzenią, w której spędzanie czasu wolnego może odbywać się na wiele sposobów. Przestrzeń miejska umożliwia rozwijanie swoich pasji i zainteresowań w wielu instytucjach. Szeroki wybór ofert daje wiele możliwości na organizację dzieciom oraz młodzieży konstruktywnych form spędzania wolnego czasu oraz samorozwoju. Największym atutem „miejskich” form organizacji czasu wolnego jest ich lokalizacja. Osoby żyjące w miastach nie są zmuszone do szukania interesujących ofert kulturowych, rekreacyjnych czy rozwijających ich pasje w instytucjach odległych od swojego miejsca zamieszkania.

Wybrane wyniki badań i raportów na temat czasu wolnego dzieci i młodzieży z terenów miejskich

Czas wolny dzieci i młodzieży pozostaje w centrum zainteresowania wielu badaczy naukowych. Wielość badań oraz dziedzin naukowych, które w swoich rozważaniach zajmują się tematyką czasu wolnego, wskazuje na istotę merytoryczną tego zagadnienia. Analiza skupia się głównie na rodzajach aktywności w czasie wolnym, ale także na wpływach środowiskowych oraz ilości czasu dzieci i młodzieży na aktywność poza obowiązkami. Jako obowiązki dzieci oraz młodzieży rozumiemy głównie odrabianie prac domowych i naukę poza czasem spędzonym w szkole.

Z ogólnopolskiego raportu „Dzieci po szkole – wolne czy zajęte” wynika, że 16% dzieci w wieku przedszkolnym i zerówce poświęca na odrabianie lekcji ponad 2 godziny dziennie. Na etapie edukacji wczesnoszkolnej większość dzieci (81%) potrzebuje do 3 godzin dziennie na wypełnianie obowiązków związanych z edukacją, natomiast wśród dzieci starszych aż 15% spędza od 3 do 4 godzin dziennie na odrabianiu zadań domowych (*Dzieci po szkole wolne czy zajęte. Raport badawczy*. Squla i SW Research, 2016, s. 4). Raport z 2016 roku daje odpowiedzi na wiele pytań dotyczących czasu wolnego dzieci oraz młodzieży objętych obowiązkiem szkolnym. Warto przytoczyć tutaj wyniki trzech najczęstszych aktywności w czasie wolnym wśród trzech badanych grup: dzieci w wieku przedszkolnym oraz zerówce; dzieci w klasach 1-3 szkoły podstawowej oraz z klas 4-6. Z raportu wynika, że wśród najmłodszej badanej grupy, czyli dzieci w wieku przedszkolnym oraz uczęszczających do zerówki, najczęstszą formą spędzania czasu wolnego (77%) są zabawa w domu (bez użycia komputera czy telewizji). Niewiele mniej, bo 76,4% swój wolny czas spędza z rówieśnikami na świeżym powietrzu. Trzecia najczęstsza forma aktywności dzieci w wieku przedszkolnym oraz zerówce to oglądanie telewizji (57,6%). Trzy główne formy spędzania czasu wolnego wśród dzieci z klas wczesnoszkolnych są takie same, jak w przypadku dzieci z przedszkola oraz zerówki. Różni je tylko klasyfikacja pod względem częstotliwości danej formy: 73,6% spędza czas wolny ze swoimi rówieśnikami na świeżym powietrzu, 59,8% bawi się w domu bez użycia komputera czy telewizji, a 59,1% ogląda w czasie wolnym telewizję (*Dzieci po szkole wolne czy zajęte. Raport badawczy*. Squla i SW Research, 2016, s. 25). Inaczej prezentują się wyniki wśród dzieci z klas 4-6 szkoły podstawowej. Mimo pozostania na pierwszym miejscu spędzania czasu na świeżym powietrzu wraz ze swoimi rówieśnikami (68,4%), kolejne główne aktywności to granie na komputerze, tablecie, konsoli (58,3%) oraz oglądanie telewizji (52,9%). Zabawa w domu bez użycia komputera czy telewizji spada w przypadku tej grupy wiekowej aż na miejsce szóste z dziesięciu

możliwych do wyboru form aktywności w czasie wolnym (Dzieci po szkole wolne czy zajęte. Raport badawczy. Sęula i SW Research, 2016, s. 47). Raport opierający się na badaniu ankietowym 1022 rodziców dzieci do 6 klasy szkoły podstawowej daje możliwość wyłonienia kilku wniosków.

Po pierwsze: zauważalne jest duże obciążenie dzieci zadaniami domowymi, których odrabianie odbiera im czas na aktywność w czasie wolnym. Po drugie: wśród wszystkich badanych grup wiekowych oglądanie telewizji stanowi jedną z naczelnych aktywności w czasie wolnym. Po trzecie: zauważalny jest wzrost poświęcanego czasu na gry komputerowe wraz z wiekiem dzieci. Na tej podstawie można też pokusić się o stwierdzenie, że im dzieci są bardziej obciążone zadaniami domowymi, tym bardziej pasywne staje się ich spędzanie wolnego czasu oraz obniża ich dobrostan. Do podobnych wniosków dochodzi Anna Martyka, która na podstawie przeprowadzonych badań potwierdziła, że najpopularniejszym sposobem spędzania wolnego czasu wśród dzieci i młodzieży w wieku 10-12 lat jest oglądanie telewizji oraz gry i zabawy komputerowe. Autorka wskazuje także na problem zatrzymywania dzieci miejskich przez rodziców w domu, w wyniku obawy przed ich bezpieczeństwem. Mamy tu do czynienia z pewnego rodzaju paradoksem. Z jednej strony miasto charakteryzuje się bogatą ofertą urządzeń oraz programów spędzania wolnego czasu, z drugiej stwarza zagrożenia, w wyniku których rodzice nie pozwalają na korzystanie z nich swoim dzieciom (Martyka, 2012, ss. 114-117). Czas wolny dzieci i młodzieży często charakteryzuje się pewną kontrolą jego spędzania przez rodziców. Im starsze dziecko, tym kontrola rodzicielska staje się niższa. Okres adolescencji charakteryzuje się coraz silniejszym związkiem jednostki z grupą rówieśniczą, co skutkuje także spędzaniem z nią wolnego czasu. Na ile takie spotkania w wolnym czasie są produktywne i bogate kulturowo sprawdził w swoich badaniach Andrzej Czerkawski. Młodzież mając możliwość wskazania najczęstszych form aktywności w trakcie spotkań z rówieśnikami wskazywała: rozmowy (89%); wygłupy (66%); chodzenie po mieście (54%); wizyty w centrach handlowych (32%); gry zespołowe (30%); palenie papierosów (27%); spożywanie alkoholu (12%); jazda na rowerze, rolnkach (11%); wspólne wyjścia do kina (10%); dyskoteki (7%) (Czerkawski, 2008, s. 74). Przedstawione wyniki badań wskazują, że wolny czas młodzieży spędzony z grupą rówieśniczą nie należy do produktywnych form aktywności. Niektóre zachowania, jak palenie papierosów czy spożywanie alkoholu wpisują się w zachowania zagrażające i patologiczne wśród młodzieży. Badania te wskazują na istotę kontroli oraz organizacji form spędzania czasu wolnego przez młodzież. Propozycje atrakcyjnych zajęć w czasie wolnym mogą pomóc w zmniejszeniu podejmowania przez młodzież ryzykownych lub bezproduktywnych form aktywności. W 2017 roku zostały przeprowadzone badania na temat aktywności ruchowej uczniów w klasach 4-7 szkół podstawowych w Szczecinie. Wynika z nich, że

mniej niż 5% rodziców uczestniczy razem z dziećmi w ich aktywności ruchowej, a mimo to część ankietowanych poświęca od 2 do 3 godzin dziennie na aktywność ruchową (Kisiel, 2018, ss. 44-45). Przedstawione wyniki wskazują na potrzebę aktywnego spędzania czasu wolnego przez dzieci i młodzież, pomimo braku występowania w tych aktywnościach relacji rodzinnych. Można też postawić pytanie: jak zmieniłaby się aktywność najmłodszych w czasie wolnym, gdyby była produktywnie organizowana wspólnie z ich rodzicami.

Wnioski dla praktyki pedagogicznej

Przytoczone rozważania teoretyczne oraz wyniki badań umożliwiają stworzenie wniosków dla praktyki pedagogicznej odnośnie czasu wolnego dzieci oraz młodzieży. Zarówno założenia teoretyczne, jak i zainteresowanie badawcze wskazują na dużą przestrzeń, w której zastosowanie odpowiedniej i atrakcyjnej oferty może przysłużyć się do racjonalnego wykorzystania czasu wolnego przez te grupy wiekowe oraz wzmacnianie ich dobrostanu. Miasto jako środowisko wychowawcze daje wiele możliwości i atrakcyjnych form spędzania czasu wolnego. Należy jednak ciągle rozwijać i poszerzać ofertę oraz potencjał tej przestrzeni. W tym przypadku istotne staje się organizowanie miejskiej przestrzeni dla potrzeb dzieci i młodzieży. Oferta możliwych zajęć oraz form spędzania czasu wolnego nie będzie w pełni wykorzystana, jeśli okaże się nieatrakcyjna dla odbiorców. Organizacja przestrzeni dla potrzeb dzieci i młodzieży spoczywa głównie na osobach dorosłych, jednak bardzo istotna jest partycypacja najmłodszych w tworzeniu miejskich miejsc spędzania czasu wolnego. Wysłuchanie się w potrzeby oraz pomysły odbiorców danej grupy wiekowej umożliwi stworzenie najbardziej atrakcyjnej oferty. Dzieci i młodzież powinny mieć wpływ na tworzenie miejsc możliwej aktywności w czasie wolnym.

Nie ulega wątpliwości, że wiele miast charakteryzuje bogata oferta dotycząca spędzania czasu wolnego przez dzieci oraz młodzież. Należy zadać sobie pytanie: czy potencjalni odbiorcy tej oferty są świadomi jej istnienia? W tym miejscu pojawia się istota przybliżania dzieciom miejskiej mapy możliwości kreatywnego spędzania czasu wolnego. Wykorzystanie istniejących miejsc organizujących czas wolny jest równie istotne, jak tworzenie nowych ofert. Wiele dzieci oraz rodziców nie posiada wiedzy na temat istniejących w ich przestrzeni miejsc, w których organizowane są zajęcia pozalekcyjne, sportowe, poszerzające zainteresowania, czy rozwijające pasje i dobrostan. Po stronie pedagogów powinna leżeć chęć przedstawiania oferty możliwości kreatywnego spędzania czasu wolnego przez ich podopiecznych. Praktyka pedagogiczna powinna także opierać się na wychowaniu dzieci i młodzieży do racjonalnego korzystania z czasu wolnego. Według Daszykowskiej,

czas wolny warunkuje efektywność różnych sfer naszego funkcjonowania – pracy, kształcenia, zdrowia i codziennego samopoczucia. Dotyczy to także skutecznej edukacji – jeśli ma taka być, to powinna obejmować również czas wolny (Daszykowska, 2005, s. 9).

Zaangażowany pedagog może odgrywać ogromną rolę w życiu swoich podopiecznych. Jego aktywna obserwacja pozwala na poznanie dzieci nie tylko pod kątem realizowanej w szkole podstawy programowej, ale także w dziedzinie ich zainteresowań czy pasji. Odpowiednie kierowanie wychowaniem w procesie edukacji może mieć wpływ na kluczowe sfery życia dzieci oraz młodzieży, w tym przede wszystkim wzmocnieniu dobrostanu. Wielu pedagogów stara się wspierać swoich uczniów poprzez organizowanie kreatywnych form spędzania czasu wolnego poza obszarami miejskimi. Atrakcyjne w swojej formie zajęcia mogą dotrzeć do dużej grupy odbiorców, co nie tylko pozwala na zracjonalizowanie form spędzania wolnego czasu, ale także stworzenie możliwości aktywizowania dzieci oraz młodzieży w sposób zorganizowany i pod pewną kontrolą. Niestety, takie formy spędzania czasu wolnego łączą się z nakładami finansowymi. Dlatego tak istotne staje się wsparcie finansowe nauczycielskich projektów w tej dziedzinie.

Zrozumienie istoty czasu wolnego na psychospołeczne funkcjonowanie jednostki w wielu sferach jej życia wskazuje na ogromną wartość wychowawczą tego zagadnienia w praktyce pedagogicznej. Zgłębianie wiedzy teoretycznej na temat czasu wolnego oraz dobrostanu dzieci i młodzieży jest jednak zaledwie początkiem poznania pedagogicznego. Istotną część pracy pedagogów społecznych powinny stanowić badania terenowe. Najgłębsze zrozumienie badanej grupy daje przyjęcie postawy *going native*, która charakteryzuje się przyjęciem toku widzenia badanych osób oraz bycie członkiem ich społeczności. Ponadto, badania terenowe wymagają interakcjonizmu pedagogicznego na zasadzie dłuższego poznania oraz kontaktu (Kłodowska, 2016, s. 100). Zatem, powinny one odbywać się w znanej sobie grupie, która charakteryzuje się wzajemną akceptacją badacza oraz badanych. Wspólne miejsce zamieszkania może stanowić podstawę do przeprowadzania interesujących badań terenowych. Badacz wykazuje się wtedy wiedzą na temat danego obszaru, jego możliwości oraz trudności w nim występujących. Ponadto, znając badaną grupę, jest również bardziej otwarty na jej spostrzeżenia oraz pomysły, a także ukierunkowuje oraz personalizuje swoje badania. Problematyka czasu wolnego oraz dobrostanu dzieci i młodzieży, jak również świadomość potrzeby kontynuacji badań terenowych powinny stanowić żywe zainteresowanie pedagogów społecznych.

Wkład autorów

Autor deklaruje samodzielny wkład w powstanie pracy.

REFERENCES

Opracowania

- Alexander, Ch. (2008). *Język wzorców. Miasta, budynki, konstrukcja*. Gdańsk
- Bojarska, N. (2016). *Czas wolny dzieci i młodzieży we współczesnym świecie*. W: V. Tanaś, W. Welskop (red.), *Kultura czasu wolnego we współczesnym świecie*. Łódź
- Cichosz, M. (2007). *Kształtowanie się dyscypliny – główne nurty polskiej pedagogiki społecznej w ujęciu historycznym*. W: E. Marynowicz-Hetka (red.), *Pedagogika społeczna. Podręcznik akademicki*, tom II. Warszawa
- Czerepaniak-Walczak, M. (2007). *Wychowanie do czasu wolnego. Poszukiwanie miejsca dla Homo ludens w świecie Homo faber*. W: M. Dudzikowa, M. Czerepaniak-Walczak (red.), *Wychowanie – pojęcia – procesy – konteksty*. Gdańsk
- Czerkawski, A. (2008). *Czas wolny gimnazjalistów a zachowania ryzykowne*. W: A. Czerkawski, A. Nowak (red.), *Wybrane zagadnienia patologii społecznej – implikacje empiryczne*. Katowice
- Daszykowska, J. (2005). *Czas wolny a jakość życia nauczycieli studiujących*. Kraków
- Derek, M. (2014). *Miejska przestrzeń czasu wolnego*. W: M. Madurowicz (red.), *Kształtowanie współczesnej przestrzeni miejskiej*. Warszawa
- Jakubowicz-Bryx, A. (2010). *Czas wolny a zainteresowania uczniów w edukacji wczesnoszkolnej*. W: I. Adamek, M. Grochowalska, E. Żmijewska (red.), *Relacje i konteksty (w) edukacji elementarnej*. Kraków
- Kisiel, M. (2018). *Spędzanie czasu wolnego przez uczniów klas 4-7 szkół podstawowych w Szczecinie (doniesienie z badań)*. *Aktywność Ruchowa Ludzi w Różnym Wieku*, 39(3)
- Kłodowska, J. (2016). *Going native jako proces stawania się badaczem terenowym. Refleksje na marginesie badania środowiska życia osób starszych*. *Dyskursy Młodych Andragogów*, 17
- Kowalczyk, A., Derek, M. (2015). *Przestrzeń czasu wolnego w polityce dużych miast*. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, LXXVII, 1
- Krzesińska-Żach, B. (2007). *Pedagogika Rodziny. Przewodnik do ćwiczeń*. Białystok
- Kusztelak, A., Tworek, N. (2009). *Struktura potrzeb wolnoczasowych młodzieży: w świetle badań sondażowych*. *Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa*, 3
- Kwilecki, K. (2011). *Rozważania o czasie wolnym*. *Wybrane zagadnienia*. Katowice
- Lachowski, S., Florek, M. (2007). *Nierówności w rozwoju dzieci wiejskich jako czynnik generalizujący wykluczenie społeczne*. *Medycyna Ogólna*, 13 (XLII), 4
- Lipski, A. (2008). *Czas wolny w czasie życia. Przyczynek do analizy społeczeństwa nowoczesnego*. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, LLX, 4
- Malchrowicz-Moško, E., Poczta, J. (2018). *Moda na bieganie, ideologia healthismu i zmiany w podejściu do zdrowia – przykład Wielkopolski*. W: E. Małolepszy, J. Kosiewicz, N. Organista (red.), *Z najnowszych dziejów kultury fizycznej i turystyki w Polsce i w Europie (w okresie XIX-XX wieku)*. Częstochowa
- Marek, E. (2007). *Zajęcia pozalekcyjne jako forma rozwijania zainteresowań dzieci w czasie wolnym*. *Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce – kwartalnik dla nauczycieli*, 3, Piotrków Trybunalski
- Martyka, A. (2012). *Czas wolny dzieci we współczesnych polskich miastach. Wprowadzenie do poszukiwań optymalnych rozwiązań przestrzennych*. *Architektura Czasopismo Techniczne*, 29, 7-A
- Martyka, A., Sikora, A., Figurska-Dudek, J. (2021). *Architektura i urbanistyka jako czynnik mobilizujący mieszkańców do aktywności fizycznej – wybrane problemy*. W: M. Piekarski, A. Rybka, A. Sikora (red.), *Miasto 2.0. Człowiek, przestrzeń, transformacja*. Rzeszów

- Matysiak-Błaszczyk, A, Zychowicz, M. (2021). *Czas wolny młodzieży ze szczególnym uwzględnieniem jej miejskiej reprezentacji*. W: A. Cybal-Michalska, K. Segiet, K. Węc (red.), *Aktywizacja młodzieży w warunkach zmiennej rzeczywistości społeczno-kulturowej*. Poznań
- Mokras-Grabowska, J. (2015). *Czas wolny w dobie postmodernizmu*. *Folia Turistica*, 4
- Okoń, W. (1987). *Zabawa a rzeczywistość*. Warszawa
- Olszewski-Strzyżowski, J., Drózdź, R. (2017). *Sposoby spędzania czasu wolnego dzieci i młodzieży a ich aktywność fizyczna*. *Zeszyty Naukowe*, 11, VI, 1
- Radlińska, H. (1961). *Pedagogika społeczna*, tom 1. Wrocław

Materiały źródłowe

- Dzieci po szkole – wolne czy zajęte. Raport badawczy*. Squla i SW Research, wrzesień 2016
- Informacja o działalności Rzecznika Praw Dziecka za rok 2016 oraz uwagi o stanie przestrzegania praw dziecka, Warszawa 2017
- Pracujący, bezrobotni i bierni zawodowo (wyniki wstępne Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności) – 2 kwartał 2022 roku*; <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rynek-pracy/pracujacy-bezrobotni-bierni-zawodowo-wg-bael/pracujacy-bezrobotni-i-bierni-zawodowo-wyniki-wstepne-badania-aktywnosci-ekonomicznej-ludnosci-2-kwartal-2022-roku,12,52.html> [dostęp: 19.03.2023]